

باسمه تعالی

رویکرد تمدنی به سیره امام رضا علیه السلام

ارائه برای نقد در کرسی ترویجی جشنواره علمی سیره امام رضا علیه السلام؛ آموزه‌ها و کارکردها، چهارشنبه، ۱۲ تیر ۱۳۹۸ (منتشر شده با اندک تغییراتی به تاریخ ۲۹ تیر ۱۳۹۷ در: <http://blogs.mobahebat.ir/alviri/936>)

محسن الویری - دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

چکیده

با وجود تعدد دیدگاهها در باره مفهوم تمدن، به نظر می‌رسد می‌توان از شاخصها و معیارهایی برای جدا ساختن "امر تمدنی" از "امر غیرتمدنی" سخن گفت. بر همین اساس، سیره‌کاوی هم می‌تواند با دو رویکرد تمدنی و غیرتمدنی صورت پذیرد. اگر بتوان رویکرد تمدن‌گرا به سیره را، فهم سیره برای کاربردی قواعد آن در تراز یک تمدن شمرد، می‌توان ویژگیهایی مانند جامع‌نگری، کلان‌نگری، امت‌گرایی و الگوپذیری را هم برای آن در نظر گرفت. بر این اساس، آورده‌های سیره امام رضا علیه السلام در نگاهی تمدنی، چنین است: حفظ مرجعیت قرآن و پیامبر، امت‌گرایی، ارائه الگوی تعامل با حاکمیت جور، بهره‌جستن از گفتگو به عنوان مؤثرترین روش تعامل بین فرهنگی و بین‌الادیانی و بین‌تمدنی، حفظ میراث به یادگار مانده از ائمه پیشین و به یادگار نهادن میراثی نو، هویت‌بخشی به شیعیان در پیوند با امام معصوم علیه السلام، پیرایش کج‌اندیشی‌های برخی شیعیان به ویژه در زمینه غلو، برجسته‌سازی یا توصیه به انجام پاره‌ای رفتارهای فردی و اجتماعی که به بهبود ابعاد مختلف جامعه می‌انجامد

مقدمه و بیان مسأله

سیره‌پژوهی و سیره‌نگاری را می‌توان یکی از سه شکل پرداختن به تاریخ زندگی ائمه معصوم علیهم السلام دانست:

- گاه‌نگاری chronography
- تراجم‌نگاری Prosopography
- سیره‌نگاری Biography.

اگر در گاه‌نگاری توالی رویدادهای زندگی فردی و اجتماعی معصوم علیه السلام مد نظر باشد، در تراجم‌نگاری ارائه گزارشی یکپارچه از ابعاد مختلف زندگی و افکار و آثار محور قرار می‌گیرد ولی در سیره، هدف به دست آوردن قواعدی عام شبیه قواعد سبک زندگی مورد نظر است. اگر در دو مورد نخست ثبت تاریخ برای گزارش و حتی درس‌آموزی باشد، در اینجا ثبت تاریخ به منظور به دست دادن قواعدی عام و تعمیم‌پذیر صورت می‌گیرد. (تفاوت اجمالی این سه، ر.ک. رابینسون، چیس اف. تاریخ‌نگاری اسلامی، ترجمه: محسن الویری، تهران: سمت، چ ۲، ۱۳۹۷، صص ۲۵ - ۲۶)

سیره‌نگاری معصومان علیهم السلام در طول تاریخ با رویکردهای مختلفی صورت گرفته است. اگر رویکرد غالب سیره‌نگاشته‌های نخستین، فردمحورانه بوده است یعنی قواعد عام تنها برای کاربری در زندگی فردی فهم و استخراج می‌شد، در دهه‌های اخیر شاهد گسترش یافتن رویکرد جامعه‌گرا از یک سو و ورود به عرصه‌های نو مانند سیره خانوادگی و سیره تربیتی و سیره امنیتی و مانند آن هستیم. (ر.ک. الویری، محسن، امام کاظم علیه السلام و مدیریت تعارض، مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، انجمن تاریخ‌پژوهان حوزه علمی قم، ۱۳۹۲ش، ج ۱، ص ۵۵۷) مراد از رویکرد جامعه‌گرا فهم سیره برای کاربری قواعد آن در حیات یک جامعه است. بررسی روشمند این فرایند و واکاوی دقیق سیر تحول آن در تاریخ یکی از بایسته‌های سیره‌پژوهی است. اما شاید بتوان رویکرد تمدنی برای بررسی سیره معصومان علیهم السلام را رویکردی نو و بدیع و بدون سابقه یا کم سابقه در سیره‌پژوهی اهل بیت علیهم السلام شمرد.

ویژگیهای رویکرد تمدنی به سیره معصومان علیهم السلام

رویکرد تمدنی یا تمدن‌گرا در شناخت سیره معصومان علیهم السلام را می‌توان با ویژگی‌هایی از این دست وصف کرد:

- رویکرد تمدنی رویکردی جامع و دربردارنده همه ابعاد و انواع سیره است: سیره تبلیغی، سیره علمی، سیره آموزشی، سیره سیاسی، سیره اخلاقی، سیره معاشرتی، سیره خانوادگی، سیره غذا خوردن، سیره پوشاک و جز آن.
- رویکرد تمدنی رویکردی کلان‌نگر است که نقش‌آفرینی معصومان علیهم السلام را در بالاترین سطح ممکن مد نظر قرار می‌دهد، و نقش و تأثیر آنها را نه تنها در جامعه آن روز بلکه در مسیر کلی تمدن اسلامی و جوامع بعدی مورد توجه قرار می‌دهد.
- رویکرد تمدنی رویکردی گره‌گشا نسبت به دوگانه عدم مشروعیت حکومتها و ضرورت احساس مسئولیت نسبت به جامعه اسلامی است؛ این رویکرد ضمن ایجاد تمایز بین گستره امت اسلامی و گستره حکومتها در جوامع اسلامی، قلمرو حضور ائمه علیهم السلام را قلمرو امت می‌داند و نه قلمرو حکومتها.
- رویکرد تمدنی رویکردی همسو و همگرا و مورد اقبال سیره‌پژوهان در سطح جهان اسلام است.

آورده‌های رویکرد تمدنی به سیره امام رضا علیه السلام

بر این اساس در مقام ارائه گزارشی از سیره امام هشتم علیه السلام (امامت ۱۸۳ - ۲۰۲ ق.) با رویکرد تمدنی به چند نکته می‌توان اشاره کرد:

- حفظ مرجعیت قرآن و پیامبر - یکی از نکات قابل توجه در گفتگوها و تعاملات امام رضا علیه السلام با شیعیان و غیرشیعیان تکیه بر دو منبع مورد پذیرش همه مسلمانان یعنی قرآن و سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله است. در روایتی که شیخ صدوق در عیون اخبار الرضا علیه السلام (ج ۱، ص ۲۱۶) نقل کرده است وقتی که مأمون از امام رضا در باره غالیان می‌پرسد، امام علیه السلام ابتدا حدیثی را به صورت مستند از پدرش و او از پدرش تا رسول خدا نقل می‌کند و سپس به بیان آیاتی از قرآن

می پردازد و در ادامه هم دوباره پس از نقل روایتی از امیرالمؤمنین علی علیه السلام، به تفصیل آیاتی از قرآن را در زمینه موضوع مورد بحث بیان کرده است.

إثبات الهداء، الحر العاملی ج ۵ ۳۷۸ الفصل الثانی ص : ۳۷۷ - ۳۷۸ (به نقل از عیون أخبار الرضا (ع): ج ۱ / ۲۱۶ ح ۱)

۲۵- و قال: حدثنا تمیم بن عبد الله بن تمیم القرشي رضی الله عنه قال: حدثنا أبي قال: حدثنا أحمد بن علی الأنصاري عن الحسن بن الجهم في حديث أن المأمون سأل الرضا عليه السلام فقال: يا أبا الحسن بلغني أن قوما يغلون فيكم و يتجاوزون فيكم الحدّ فقال الرضا عليه السلام: حدثني أبي موسى بن جعفر عن أبيه جعفر بن محمد عن أبيه محمد بن علي عن أبيه علي بن الحسين بن علي عن أبيه علي بن أبي طالب عليه السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: لا ترفعوني فوق حقي فإن الله تبارك و تعالی اتخذني عبدا قبل أن يتخذني نبيا، قال الله تعالى ما كان لبشر أن يؤتيه الله الكتاب والحكم والنبوة ثم يقول للناس كونوا عبادا لي من دون الله ولكن كونوا ربانيين بما كنتم تعلمون الكتاب وبما كنتم تدرسون. و لا يأمركم أن تتخذوا الملائكة والنبيين أربابا أ يأمركم بالكفر بعد إذ أنتم مسلمون (آل عمران، ۷۹)

و قال علی علیه السلام: يهلك في اثنان و لا ذنب لي: محب مفرط و مبغض مفرط و إنا لنبرأ إلى الله تبارك و تعالی ممن يغلو فينا فيرفعنا فوق حدنا، كبراءة عيسى بن مريم من النصارى قال الله جل ثناؤه: و إذ قال الله يا عيسى ابن مريم أ أنت قلت للناس اتخذوني و أمي إلهين من دون الله قال سبحانه ما يكون لي أن أقول ما ليس لي بحق إن كنت فئتة فقد علمته تعلم ما في نفسي و لا أعلم ما في نفسك إنك أنت علام الغيوب ما قلت لهم إلا ما أمرتني به أن عبدوا الله ربي و ربكم و كنت عليهم شهيدا ما دمت فيهم فلما توفيتني كنت أنت الرقيب عليهم و أنت على كل شيء شهيد (مائده، ۱۱۶)

و قال الله عز و جل: لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَ لَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ (نساء، ۱۷۲) و قال عز و جل ما المسيح ابن مريم إلا رسول قد خلت من قبله الرسل و أمه صديقة كانا يأكلان الطعام (مائده، ۷۴) و معناه كانا يتغوطان فمن ادعى للأنبياء ربوبية أو ادعى للأئمة ربوبية أو نبوة أو لغير الإمام إمامة فنحن منه براء في الدنيا و الآخرة

- امت‌گرایی - در این زمینه مطالعه مقاله "جایگاه امت واحده در آموزه‌های امام رضا علیه السلام" نوشته آقای دکتر احمد پاکتچی سودمند است.
- ارائه الگوی تعامل با حاکمیت غیرشیعی - پیش از این هم در جایی دیگر عرض کرده‌ام که بازه زمانی سیره معصومان علیهم السلام تنها تا سال ۲۶۰ ق. نیست و می‌توان آن را تا سال ۳۲۹ ق. که آغاز غیبت کبری است ادامه داد، یعنی رفتار امام معصوم علیه السلام در دوره غیبت صغری هم قابل تأسی است. حال اگر سیزده سال پیش از هجرت پیامبر را هم به این ۳۲۹ سال بیافزاییم، ما عملاً با یک گستره زمانی ۳۴۲ ساله روبرو هستیم که همه آن مشروط به همه ضوابط و معیارهای شناخته شده، برای ما حجیت دارد. از نقطه آغاز قیام امام حسین علیه السلام یعنی خروج آن حضرت از مدینه تا شهادت ایشان شش ماه به درازا کشید. کسانی که در تأسی به ائمه اطهار علیهم السلام تنها به امام حسین علیه السلام می‌نگرند، باید توجه داشته باشند که تنها به شش ماه از ۳۴۲ سال توجه کرده‌اند. جهاد یک حکم تغییرناپذیر الهی و یک آموزه قرآنی است که هیچگاه رنگ سستی به خود نمی‌گیرد و همه ائمه علیهم السلام هم همواره به آن پایبند بوده‌اند، ولی قتال تنها یکی از اشکال جهاد است. امام رضا علیه السلام نشان دادند که تا مرز پذیرش مسؤولیت از دشمن هم می‌توان پیش رفت بی این که الزاما متهم به سستی و عجز در برابر دشمن و ترک جهاد شد.
- بهره جستن از گفتگو به عنوان مؤثرترین روش تعامل بین فرهنگی و بین‌الدیانی و بین‌تمدنی - امام رضا علیه السلام در مناظرات مختلف خود نشان دادند که گفتگو یکی از مؤثرترین و کارآمدترین ابزارهای تعامل بین فرهنگهای مختلف، ادیان مختلف و تمدنهای مختلف است. به ویژه وقتی به روشهایی که آن حضرت در مناظرات خود به کار بردند بنگریم و اصرار آن حضرت را برای استفاده از روشهای عقلی و استدلالی و تکیه بر اصول مشترک بین ادیان و تکریم طرف مناظره را مشاهده کنیم بیشتر به جایگاه و اهمیت این گفتگوها به صورت خاص و مطلق گفتگو به صورت عام پی می‌بریم.
- حفظ میراث به یادگار مانده از ائمه پیشین و به یادگار نهادن میراثی نو - امام رضا علیه السلام در نگاهی کلی ضمن حفظ میراث علمی و معنوی امامان پیشین و پیراستن آن از زنگارها و خرافه‌ها و جعلیات، خود نیز میراثی گرانبها در این زمینه به یادگار گذاشتند. در نگاهی کلان ورود امام رضا علیه السلام به ایران موجب نشان دادن بذر باورهای سره مکتب اهل بیت علیهم السلام در این خطه و رشد و

عمومیت یافتن تدریجی آن و به قدرت رسیدن یک حکومت مقتدر مرکزی شیعی و سپس زمینه‌سازی برای پیدایش انقلاب اسلامی شد.

- هویت‌بخشی به شیعیان در پیوند با امام معصوم علیه السلام - امام رضا علیه السلام در موارد متعددی ویژگی‌هایی را برای شیعیان برشمرده‌اند و آنها را به مثابه عوامل هویت‌بخش شیعی (فمن لم یکن كذلك فلیس منا) معرفی کرده‌اند. در یکی از این نمونه‌ها آن حضرت شیعیان را اینگونه وصف کرده‌اند: سرفرو آورنده در برابر دستور ائمه، پای‌بند به سخنان آنها، و ناسازگار با دشمنان آنها: شیعتنا المسلمون لأمرنا، الآخذون بقولنا، المخالفون لاعدائنا، فمن لم یکن كذلك فلیس منا (مسند الإمام الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۳۵)

مسند الإمام الرضا(ع)، العطاردی ج ۱ ۲۳۵ ۱۶ (باب نوادر ما ورد عنه علیه السلام فی الامامة) ص ۲۳۳ :

۴۲۹- عنه- رحمه الله- قال: حدثنا أبي- رضى الله عنه- قال: حدثنا علي بن إبراهيم عن أبيه، عن علي بن معبد، عن الحسين بن خالد، عن أبي الحسن الرضا عليه السلام قال: شيعتنا المسلمون لأمرنا، الآخذون بقولنا، المخالفون لاعدائنا، فمن لم یکن كذلك فلیس منا

- پیرایش کج‌اندیشی‌های برخی شیعیان به ویژه در زمینه غلو - مرحوم شیخ حر عاملی باب ۳۵ کتاب إثبات الهداء را به موضوع إبطال الغلو و الرد علی الغلاة اختصاص داده است و از جمله چند روایت از امام رضا علیه السلام را در این زمینه نقل کرده است. (ج ۵، ص ۳۸۰، روایت ۲۹)

إثبات الهداء، الحر العاملی ج ۵ ۳۸۰ الفصل الثانی ص : ۳۷۷

۲۹- و قال: حدثنا تمیم بن عبد الله عن أبيه عن أحمد بن علي الأنصاري عن أبي الصلت الهروي عن الرضا عليه السلام في حديث أنه سأله عن قوم يزعمون أن الحسين بن علي لم يقتل وأنه ألقى شبهه على حنظلة بن سعد الشامي، وأنه رفع إلى السماء كما رفع عيسى بن مريم و يحتجون بهذه الآية: وَ كُنْ يَجْعَلُ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا فقال: كذبوا عليهم غضب الله و لعنته و كفروا بتكذيبهم النبي صلى الله عليه و آله و سلم في إخباره بأن الحسين عليه السلام سيقتل، و الله لقد قتل الحسين و قتل من كان خيرا من الحسين أمير

المؤمنين و الحسن بن على عليهم السّلام، و إني و الله لمقتول بالسم باغتيال من يغتالني، أعرّف ذلك بعهد معهود إلى من رسول الله صلّى الله عليه و آله و سلّم أخبره به جبرئيل عن رب العالمين عز و جل و أما قول الله عز و جل: وَ لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا فَإِنَّهُ يَقُولُ: وَ لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِكَافِرٍ (للكافرين خ ل) على المؤمن (المؤمنين خ ل) حجةً و لقد أخبر الله عز و جل عن كفار قتلوا النبيين بغير الحق، و مع قتلهم إياهم لم يجعل الله لهم على أنبيائه عليهم السّلام سبيلا من طريق الحجّة «٢». (٢) عيون أخبار الرضا (ع): ج ١ / ٢١٩ ح ٥.

این اقدام امام علیه السلام از آن جهت تمدنی شمرده می شود که مانع گسسته شدن شیعیان از پیکره امت واحده اسلامی می شود.

- برجسته سازی یا توصیه به انجام پاره ای رفتارهای فردی و اجتماعی که به بهبود ابعاد مختلف جامعه می انجامد - توصیه هایی که امام رضا علیه السلام از طریق عبدالعظیم حسنی بیان کرده اند، همچنان تارگی خود را حفظ کرده است و ظرفیت ایجاد یک موج تمدن ساز را دارد: بستن راه چیرگی شیطان بر خود، راستگویی در سخن، سکوت و ترک حدال در امور کم اهمیت و به یکدیگر روی آوردن و به دیدار هم رفتن و سرگرم نشدن به دریدن یکدیگر (مسند الامام الرضا علیه السلام، ج ١، ص ٢٩٤)

مسند الإمام الرضا(ع)، العطاردی ج ١ ٢٩٤ ١ باب جوامع الاخلاق ص : ٢٩١

١٢- عنه- رحمه الله- قال: و روى عبد العظيم الحسنى عن أبى الحسن الرضا عليه السّلام قال: يا عبد العظيم أبلغ عنى أوليائى السلام و قل لهم: أن لا يجعلوا للشيطان على أنفسهم سبيلا، و مرهم بالصدق فى الحديث و أداء الامانة و مرهم بالسكوت و ترك الجدال فيما لا يعينهم و إقبال بعضهم على بعض و المزاوره فانّ ذلك قربه إلىّ. و لا يشتغلوا أنفسهم بتمزيق بعضهم بعضا فأتى آليت على نفسى أنه من فعل ذلك و أسخط وليا من أوليائى دعوت الله ليعذبّه فى الدنيا أشدّ العذاب و كان فى الآخرة من الخاسرين و عرفهم أنّ الله قد غفر لمحسنهم و تجاوز عن مسيئهم إلّا من أشرك بى أو أذى وليا من أوليائى أو أضمر له سوءا فانّ الله لا يغفر له حتى يرجع عنه فان رجع و إلّا نزع روح الإيمان عن قلبه و خرج عن ولايتى و لم يكن له نصيبا فى ولايتنا و أعود بالله من ذلك [١]

پیشنهاد متناسب سازی محورهای اصلی فعالیتهای فرهنگی آستان قدس رضوی با پیامهای امام رضا علیه السلام

ارائه این پیشنهاد را هم در پایان مناسب می دانم که اجلال و تکریم هر یک از ائمه علیهم السلام و فرهنگ سازی برای تأسی به آنها بازتاب دهنده و متناسب با پیامهای آنها باشد. اگر مجموعه سیره امام رضا علیه السلام با همان رویکرد تمدنی که ذکر شد بازخوانی شود می توان به ویژگیها و مؤلفه هایی رسید که برخی از آنها ذکر شد و چه بسا در یک بازخوانی تکمیلی به ویژگیهای دیگر هم بتوان دست یافت. افزون بر این در زیارتنامه های آن حضرت ضمن برشمردن شدن برخی ویژگیهای امام رضا علیه السلام، به آموزه های اخلاقی و اجتماعی گوناگونی اشاره شده است؛ مانند: شرح صدر، حياء، تقوی، نصح و خیرخواهی، توجه به خانواده، خطاپوش بودن خداوند نسبت به خطاکاران و بدیها، موالات و پیوند اندیشه ای و رفتاری و معنوی با معصومان علیهم السلام و دوری جستن از دشمنان آنها (ر. ک. الویری، محسن، آموزه های اجتماعی در زیارتنامه های امام رضا علیه السلام، مجموعه مقاله های دومین و سومین همایش علمی - پژوهشی جاده ولایت، به کوشش: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان رضوی، معاونت فرهنگی و ارتباطات، مشهد: سخن گستر، زمستان ۱۳۸۶، صص ۱۳۲ - ۱۳۷). چنین به نظر می آید که سزاوار است دست اندرکاران آستان قدس رضوی محورهای اصلی فعالیت خود را از همین مطالب الهام بگیرند. به عنوان مثال با الهام از مناظرات امام رضا علیه السلام می توان انبوهی از فعالیتهای را در زمینه گفتگوهای بین فرهنگی و بین تمدنی و بین الادیانی پیش بینی و اجرا کرد. در این باره باید در فرصتی دیگر بیشتر سخن گفت.